

MIĘDZYNARODOWE KONSORCIUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
imienia Luciena Febvra

Człowiek, etnos, naród w historii świata —

**procesy państwowotwórcze
na obszarze europejskim
(od starożytności po współczesność)**

Monografia zbiorowa
przygotowana z okazji
30-lecia działalności
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytetu Warszawskiego

Warszawa-Paryż 2020

Recenzenci
dr hab. Maciej Krotofil
dr hab. Viktor Gudz

Projekt okładki
Ihor Sribniak

Na okładce:
Siedziba Instytutu Wschodniego w Warszawie, Pałac Teppera, ul. Miodowa 7 Warszawa – budynek
obecnie nie istnieje (fot. z archiwum J. Zielińskiego)

Redaktor
dr hab. Ihor Sribniak

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-83-652734-0-1

© Copyright by

Oleksander Bon, Oksana Drach, Oleksandr Dudnik,
Yaroslav Foshchan, Olga Grytsiuk, Serhii Holovanov, Viktor Horobets, Inna Horpynchenko,
Lyubomyr Hubytsky, Olena Humeniuk, Igor Kryvosheia, Andrii Kudriachenko, Oksana Lobko, Yana Martianova,
Hanna Melnyk, Tetiana Minaieva, Andrii Minaiev, Hennadij Nadtoka, Yevhen Nakhlik, Maryna Paliienko,
Yaroslav Popenko, Anton Protsiuk, Volodymyr Rozumyuk, Galyna Sagan, Oleksander Sagan,
Svitlana Savchenko, Anatoliy Savchuk, Viktoriia Soloshenko, Ihor Sribniak,
Milana Sribniak, Nataliia Sydorenko, Yurii Stetsyk,
Andrei Temchenko, Wiktor Węglewicz
Vasyl' Yablons'ky

© Copyright by

*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Warszawa-Paryż 2020

Wydawca

*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Książka została przygotowana przy wsparciu
*Komitetu badań naukowych MKNE
im. Luciena Febvra*

Druk
Centrum naukowo-wydawnicze im. O. Pritsaka
pritsak-center.com

Геннадій Надтока,
Інна Горпинченко,
Київський університет імені Бориса Грінченка

КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ АСПЕКТ СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Культурництвом прийнято вважати громадський рух світської та духовної інтелігенції, форму національного відродження, що передбачає творення національної свідомості народу засобом просвітництва, зокрема популяризацією мови, звичаїв і традицій, національної культури загалом.

Розбудова підвалин національно-культурного відродження початку ХХ століття є заслугою не тільки світської частини української громадськості, але й громадськості церковної. Власна церковна православна організація в Україні на той час не існувала, але відродження національних віросповідних та культурних форм набирало динаміки. Не православна церква, як інституція, а національно зорієнтоване духовенство й особи, що вийшли з духовного стану, ставали творцями українського відродження. Саме ці суспільні та церковні діячі доби русифікації найбільше зберегли зв'язок зі своєю народністю, з її побутовою культурою та мовою.

Осмислення *історіографії* проблеми дозволяє виокремити кілька концептуальних підходів до тлумачення культурницької діяльності православного духовенства в Україні означеної епохи. *Російська великоцерковна концепція* заперечує існування самого українського етносу, а відтак і право на українську церковну інституцію, рух за відродження якої сприймається як цілком штучний і сепаратистський за своєю природою (А. Будилович, С. Щегольов, А. Стороженко, П. Струве, М. Нікольський, М. Смолін та інші). *Радянська атеїстична концепція* характеризується дистанціюванням від національно-церковної проблематики, але й визнанням при цьому русифікаторської сутності РПЦ (Б. Кандідов, Є. Грекулов, Г. Денісов,

Д. Пойда, І. Кривельов та інші). Нарешті, *українська церковно-православна концепція* засвідчує історичний факт силового поглинання Київської митрополії Московським патріархатом, а отже об'єктивну закономірність процесу національного й, зокрема, національно-церковного відродження в Україні (М. Грушевський, І. Огієнко, І. Власовський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко та інші).

На початку ХХ століття визначальним напрямом національних прагнень українського духовенства залишалося культурне просвітництво або культурництво. Його дедалі тісніше переплетення з політикою набирало характеру важливої тенденції, яка однак корінним чином не порушувала культурницької доміанти безпосередньо до революційних подій 1917 року.

Український просвітницький рух, оцінений Д.Донцовим як провансальство, передбачав, щонайперше, зміни в системі освіти. Її відставання було помітним навіть на загальноімперському фоні. Так, середній показник освіченості в Росії 1897 р. становив 23.3 %, а в Україні – 18.8 %.¹

Одна з основних причин полягала у повній відсутності закладів з українською мовою навчання. Викладання, як писав О. Лотоцький «не материнською, а російською мовою, нерозмовною для місцевого населення», призводило до «непоправної плутанини понять».² Не випадково в єпархіальних звітах, на зразок херсонського, значилося, що в школах поширене «монотонне невиразне читання, часто неосмислене і малосвідоме».³

1 Лотоцький А. Народное образование на украинском юге. – Б.м., Б.г – С. 257-258.

2 Там само. – С. 260-261.

3 Отчет о состоянии церковных школ Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1914-1915 год. – Одесса, 1916. – С.17.

Тривожний стан початкової освіти в Україні викликав протести у колах прогресивної культурної громадськості. «Примарна звукова тотожність,- писала О.Я. Єфименко, – не повинна затьмарювати значної відмінності між українською та російською розмовними мовами». Аналогічної думки тримався й російський педагог В. Вахтерев, коли в 1910 р. наголошував на факті «переслідування рідної мови в школах українських губерній», пояснюючи його «конфліктом культури з політикою».¹

Дедалі відчутнішою ставала потреба українізації парафіяльних шкіл. Рідкісні в ті часи опитування населення, проведені, наприклад, в 1905 р. на Полтавщині та Черкащині, показали, що абсолютна більшість селян-респондентів висловилися за навчання українською мовою.²

За таких умов у лютому того ж року українофіли Харкова, Херсона та Києва виступили з меморандумом до російського уряду «Про потреби української школи,» закріпивши вимоги тисячею підписів, у тому числі й представників церкви.³

Дією «Правил» від 1864 р., які дозволяли відкривати нові школи в «Південно-Західній Росії» тільки православному духовенству, підбраному переважно в центральних губерніях імперії,⁴ були особливо невдоволені на Правобережній Україні. Наслідком політики русифікації стало створення тут цілої мережі таємних національних навчальних закладів, які охоплювали головним чином католицьке населення. Всупереч наказу 1885 р., в Луцьку, Вінниці, Житомирі, в інших містах та повітах краю на початку століття відкривалися десятки нелегальних польських шкіл. У викладацькій роботі активну участь брали ксьондзи, що не заважало в окремих випадках охоплювати навчанням православне українське населення, як це сталося, наприклад, у селі Пиляві Віницького повіту.⁵

1 Цит. за: Лотоцкий А. За родную школу. - М., 1916. - С.4.

2 Залізник М. Російська Україна й її відродження. - Львів, 1910. - С.45.

3 Там само. - С.45.

4 Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ. - М., 1969. - С.50.

5 Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК). - Ф. 442. - Оп. 858. - Спр. 52. - Арк. 2, 12, 30, 47.

Не залишалися осторонь і греко-католики, які за офіційним висловом редакції «Подільських єпархіальних відомостей», «спотворено розуміли благо народонаселення краю і намагалися, своєю чергою, створити для малоросів-католиків таємні самостійні школи».⁶ Набравши популярності, ця практика поширилася навіть на малочисельні етнічні групи. Відомо, наприклад, що у Житомирському повіті діяла аналогічного типу чеська школа, що опікувалась Яном Томшем.⁷

Однак консолідації, зокрема польських та українських просвітницьких зусиль, не відбувалося, що, як резонно підкреслює сучасний французький дослідник Даніель Бовуа, загрожувало обом течіям політичною смертю.⁸

Здавалося, перші ознаки єднання у світському таборі проявилися наприкінці 1905 р., коли в ліберальній програмі руху «Polskie Stronnictwo konstytucyjne – demokratyczne Ukrainy, Wolynia i Podola» з'явилася вимога українізації школи разом із широким використанням в освітньому процесі польської мови. Але уже під час виборів до Другої Думи частина поляків-москвофілів на чолі зі Станіславом Торгонським оприлюднила програму ліквідації українських шкіл (очевидно, таємних – *авт.*) і непоширення українізації на церковно-парафіяльні заклади.⁹

Розкол національних рухів стримував позитивну реакцію імперського уряду на їх вимоги. Обговорюючи питання щодо просвітницьких маніфестацій у дев'яти західних губерніях (грудень 1905 р.), російський уряд обмежився неконкретною заявою щодо можливості дозволу на використання «польської та інших місцевих мов у найближчому майбутньому».¹⁰

Проте національне пробудження 1905 р., суттєво підірвало старий український мен-

6 Подольские епархиальные ведомости. - 1900. - 22 января.

7 ЦДАК - Ф.442. - Оп. 858. - Спр. 52. - Арк. 113.

8 Beauvois D. Polityczne odrodzenie polakow na Ukrainie Prawobrzeznej w latach 1905-1908 // Україна - Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. - К., 1993. - С 159-161.

9 Beauvois D. Polityczne odrodzenie polakow... - S. 161.

10 Філіал державного архіву Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільську. - Ф.228. - Оп.1. - Спр. 7435. - Л.3.

талітет, згідно з яким, за висловом І. Липи, найважливішим було «істи кошиками, пити відрами і, взагалі, наслідувати незабутнього Енея».¹ Підтвердженням стала широка хвиля семінаристських страйків, на гребні якої поміж інших вимог була й українізація навчальних закладів. Традиційно у багатьох семінаріях, особливо на Поділлі, молоді слухачі, вихідці з українського села, спілкувалися українською мовою. Шаргородська бурса, в якій навчався О. Лотоцький разом з іншими дітьми духовенства, з погляду національного мала «суто український характер», щоправда, він був стихійним і тримався самою національною інерцією».²

Саме Подільська семінарія йшла попереду страйкового руху українських студентів. 13 жовтня 1905 р. начальник губернського жандармського управління отримав повідомлення про припинення занять у цьому закладі. Серед інших, у петиції з вимогами реформи всієї духовної школи значилось і мовне питання.³ Поштовхом до страйку було посилення великодержавного чиновницького бюрократизму, що дедалі жорсткіше тіснив національний дух семінаристської молоді. І це за тих умов, що ще в 1880-90-і роки в закладі панувала українська атмосфера, в якій виховувалися майбутні церковні й політичні лідери України: Микола Шпачинський, Сергій Іваницький, а також Григорій Ярошевський, якому випало очолити в наступному ХХ ст. митрополію Української автокефальної православної церкви в Польщі.

Одночасно з подільським учнівством у протистояння з адміністрацією вступили семінаристи Катеринослава, які впродовж 75 днів (до 19 грудня 1905 р.) домагалися задоволення своїх вимог. У результаті постановою правління семінарії, затвердженої єпископом Симеоном, було вирішено допустити в учнівську бібліотеку книги, що пройшли загальну цензуру, в тому чис-

лі й «малоросійські». Стала можливою й виписка українських часописів. Було обіцяно не протидіяти створенню корпоративних організацій просвітницького спрямування, поміж яких літературно-історичні гуртки.⁴

Ймовірно, семінаристські страйки надихнули на українофільські дії й академічну молодь. Страйк у Київській духовній академії викликав стурбовану реакцію з боку столичних церковних ієрархів. У листопаді 1905 р. «Київське слово» повідомило, що митрополит Київський Флавіан отримав від петербурзького першоієрарха Антонія телеграму, в якій висловлювалося настійливе прохання «вплинути» на студентів академії й добиватися продовження навчального процесу за чинними правилами. Строк переговорів зі студентами обмежувався 15 листопада.⁵ Як відомо, ставлення академічного загалу до адміністративного тиску виявилось негативним.

На початковому етапі бунтівні настрої майбутнього кліру фактично ніяк не спонукали церковну владу до поступок українофілам, а половинчасті рішення адміністрації лише сприяли поширенню страйкового руху в семінаристських центрах.

Весною 1906 р. продовжувався розпочатий ще в жовтні рух полтавського та харківського духовного учнівства. Дії страйкарів полтавської семінарії підтримали їхні батьки. На своїх зборах вони ухвалили резолюцію-звернення до правління навчального закладу, в якому йшлося про необхідність допуску в бібліотеку «малоросійської літератури». Вимогу задовольнили, хоч літературні гуртки були визнані небажаними.⁶

Патріотичні дії семінаристів супроводжувалися часом спробами поодиноких радикалів, представників екстремістських партій, дискредитувати рух у цілому, спрямувавши його в терористичне русло. Показова у цьому зв'язку подія відбулася в 1906 р. у Харкові. Судова палата міста розглядала справу про вихованців семінарії,

1 Цит. за.: Шаян В. Братерство тарасівців і самостійна Україна // Міхновський М. Самостійна Україна. - Лондон, 1967. - С.6.

2 Зінченко А.О. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. - К., 1993. - С.27.

3 ЦДДАК. - Ф. 442. - Оп. 855. - Спр. 407. - Арк.1.

4 Екатеринославские епархиальные ведомости. -1905.- 21 декабря.

5 Киевское слово. - 1905. - 1 ноября.

6 Полтавские епархиальные ведомости. - 1906. - 10 мая.

один із страйкарів якої завдав тяжких тілесних пошкоджень экс-ректору.¹

Проте необхідно зазначити, що семінаристський рух 1905-1906 рр., що зачіпав різні сфери церковного життя й охопив 48 із 58 семінарій всієї імперії,² на Правобережжі зберігав українофільський характер. При цьому його патріотичне спрямування набувало й античорносотенного забарвлення. У січні 1908 р., внаслідок обшуку у Волинській семінарії й вилучення революційної та «малоросійської» літератури, сталося силове зіткнення між вихованцями та поліцією. Арешт 16 семінаристів-учасників акції викликав схвальну реакцію органу Союзу руського народу «Почаевских известий», редакційна колегія яких назвала цей виступ акцією «крадіжників та бунтівників».³

Несприйняття чорносотенного союзу більшістю семінаристської молоді засвідчили й події у Житомирі. Коли місцеве патріотичне товариство «Союзу руського народу» (СРН) охопило членством близько 100 вихованців семінарії, відбувся справжній бунт. Налаштовані в проукраїнському дусі противники чорносотенців 25-26 жовтня 1909 р. здійснили спробу витіснити гуртківців-патріотів з навчального закладу. Ректор змушений був викликати наряд поліції, з яким прибули начальник губернського жандармського управління та житомирський поліцмейстер. Надзвичайне засідання ради семінарії ухвалило рішення про вихід вихованців із СРН.⁴

Не як загальноукраїнську тенденцію, але як факт регіонального посилення радикалізму просвітницьких вимог семінаристів належить кваліфікувати зусилля кам'янець-подільського учнівства (1911-1913 рр.) з налагодження у власному закладі повноцінного українського життя. Йдеться про надіслану Синодові й відстоювану впродовж декількох років петицію про організацію в семінарії кафедр української історії й літератури.⁵ Одним

із поштовхів у цій справі вочевидь стали голосні маніфестації з приводу трагічних подій – похоронів видатних українських діячів: у 1910 р. – Б. Грінченка, Л. Мацієвича, О. Юркевича, В. Доманицького, М. Кропивницького; в 1912 р. – М. Лисенка; в 1913 р. – М. Коцюбинського і Лесі Українки.

Семінаристи Кам'янця відновили вимоги, висунуті ще в 1906 р. з'їздом подільського єпархіального духовенства. Постанова, затверджена тоді Синодом, не була реалізована. Не вистачало викладачів з україністики, конкурсний відбір яких мало здійснити правління семінарії. Зважаючи на патріотичні позиції подільського єпископа, керівництво семінарії вирішило організувати українознавчі курси власними силами. Однак редакція газети «Слово» заявила у цьому зв'язку, що місцевий персонал не знає української мови настільки, щоб вільно читати відповідні предмети а використання підручника з історії за авторством Іловайського вихолощує саму ідею українізації.⁶ Разом з тим, проблема продовжувала підігрівати пристрасті свідомого українства.

Такий перебіг подій виступав подразнюючим чинником для великодержавних кіл у самій Росії. Окремі представники еліти вдавалися до шовіністичних зауважень на адресу українофілів. З «Сатиричними нарисами українського руху» виступив письменник А. Ренніков. Серед найнебезпечніших рознощиків «хронічного українофільства» автор називав семінаристів і священників. А оцінюючи соціальну значущість діяльності «свідомих українців», він зауважував, що якби «сам батько Котляревський побачив вакханалію українофільства, то пекло, описане в «Енеїді», призначив би саме для таких письменників, учителів та священників».⁷

Натомість, маючи народну підтримку, вимоги українізації світської і церковної освіти набирали силу. Активніше стали вимагати повернення рідної мови в церковні школи й селяни. Під час виборів у Думу окремі селянські сходи виносили відповідні постанови на адресу волосних

1 Церковь и народ. - 1906. - № 1.

2 Зернов Н. Русское религиозное возрождение... - С.76.

3 Бунт в семинарии //Почаевские известия. - 1908. - 23 января.

4 ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 859. - Спр.314. - Арк. 1-3.

5 Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. - Відень, 1916. - С.101.

6 З українського життя // Слово. - 1908. - 18 травня.

7 Див.: Ренніков А. Самостийные украинцы. Сатирические очерки украинского движения. - С. -Пб., 1914. -С.64, 83.

правлінь. На Волині бажання вчити дітей українською мовою засвідчив цілий повітовий Лубенецький з'їзд.¹

Парламентська активність українства щодо «націоналізації» освіти наростала незалежно від його партійного складу. Відповідний законопроект готувала ще фракція I Думи, але його оприлюднення після винесення на обговорення в комісіях стало можливим під час роботи української громади другого парламентського скликання, яка нараховувала 47 членів.² Серед депутатського корпусу українських священників було обмаль, але їх голос звучав вельми поважно. Зокрема у II Думі відзначився А. Гриневич, названий львівською газетою «Діло» «лівим попом».³ Пробившись до парламенту в ранзі протоієрея, він виявився талановитим публіцистом, і надрукував в органі української фракції «Рідна справа» цілу підбірку статей. Частина їх була спрямована на пропаганду ідеї впровадження рідної мови в шкільну освіту.

Ця справа не втратила актуальності і в III Думі. 37 її депутатів внесли в березні 1908 р. законопроект «Про мову викладання в початкових школах місцевостей з малоросійським населенням». Всіх непокоїли масштаби, – писав О.Лотоцький, – передачі новому поколінню «гібридної мови, цього законного дітища сучасної русифікації та зловісної пародії на найвеличніший людський дар – дар рідної мови».⁴

Із 105 депутатів від України представники духовенства налічували 16 осіб, тобто 15 % від загальної чисельності делегації.⁵ Газета «Рада» надрукувала тоді статтю професора М. Грушевського, в якій відомий лідер українства висловлював впевненість, що «...поміж правими третьої Думи, наприклад, між священниками,... знайдуться люди, які скажуть про необхідність української школи, книжки і проповіді». Є багато ознак того, – продовжував

автор, – що в духовних колах починають розуміти «...необхідність знаціоналізації духовенства, школи і церкви... Дуже правдоподібно, що праві депутати-священники з України теж дадуть вираз цій течії і серед них утвориться якась українська група».⁶

Спроба такої консолідації священників-українофілів дійсно мала місце. Її провідними діячами стали М. Сендерко, В. Солуха, К. Волков, Ол. Трегубов. Однак ця група священників не наважилася послідовно виступати проти загальної російської течії.

Майже цілком українофобська IV Дума зазнала потрясіння від законопроекту єпископа Никона. Це сталося в парламентському оточенні, яке спонукало до виступу проти українізації школи навіть головуючого в Думі Родзянки. Тоді на захист української ініціативи виступив тільки російський ліберал П. Мілюков.⁷

«Киевская мысль» першою повідомила, що єпископ Никон став ініціатором законопроекту про українську мову і товариства. Зміст документу полягав у дозволі викладати українською в початкових школах, призначенні вчителями українців, запровадженні нових предметів: української мови й історії України. Передбачалося також припинити переслідування українських товариств і не закривати їх у порядку адміністративного рішення.⁸ Це питання надзвичайної ваги, – говорив Никон, – оскільки воно стосується «...покалічення десятків мільйонів українського народу». Без його вирішення «багата, красива, талановита, поетична Україна приречена на виродження, поступове тупіння і повільне вмирання».⁹

Є закономірним, що, будучи консерватором, єпископ виступив противником «будь-якої автономії» разом з новітнім «відновленням Запорізької Січі». Вважаючи, що українцям не властивий сепаратизм, Никон закликав відмовитися від їх обмеження в культурному розвитку.¹⁰

Попри висловлене В. Леніним справедливе звинувачення єпископа у забутті

1 Грушевський М. Про українську мову і українську школу - К., 1991. - С.29.

2 Полонська-Василенко Н. Історія України. - Мюнхен, 1976. - Т.2. - С. 424.

3 Діло. -1907. -23 липня.

4 Лотоцький А. Народное образование на украинском юге - С. 266-267.

5 Консервативна українська фракція в Думі // Діло. - 1907 - 27 листопада.

6 Там само.

7 Лотоцький А. За родную школу. - С.12-13.

8 Ленин В.И. Как епископ Никон защищает украинцев // Полн. собр соч. - Т.24. - С.8.

9 Там само - С.8.

10 Там само.- С. 8-9.

національних проблем в імперії загалом, безперечним залишається факт громадянської мужності, з якою він кинув виклик усій державній церкві з її шовіністичними догматами. Це був найвищий церковний авторитет, котрий наважився захищати українські церковні інтереси в Державній Думі.

Показово є та обставина, що свого часу Никон був вікарним єпископом на Поділлі і за своє українофільство був переведений у сибірську єпархію, де посів місце єпископа Єнісейського та Красноярського.¹ Після виступів Никона в Думі, коли Святійший Синод поставив його перед альтернативою: скласти з себе депутатські повноваження або піти на спокій,² подольняни надіслали йому в листопаді 1913 р. листа, підписаного 63 представниками патріотично налаштованої інтелігенції та селянства. Спростовуючи заяви чорносотенної пропаганди, автори листа наголошували на законності українських домагань у галузі просвіти та відсутності в цьому настроїв, ворожих російській державі.³

Поряд з іншими, ці факти засвідчують певну упередженість висновків окремих дослідників щодо пасивності українського селянства у вирішенні національних проблем. Серед них, наприклад, автор «Соціології українського відродження» М. Шаповал. У своїй праці він, зокрема, стверджував, що селянство «не усвідомлювало себе національно. Це сира маса, що провадить майже вегетативний спосіб життя» і позбавлена «будь-якого соціологічного світогляду в релігійній, суспільно-політичній та культурній формах».⁴

Про те, що така оцінка надто перебільшувала селянську національну інфантильність, свідчили й події в Подільській та Полтавській єпархіях. Подільське народонаселення складалося з переважаючого за чисельністю українського етносу, а з 2 мільйонів православних освіченим був лише кожний десятий.⁵ Цей показник

був удвічі нижчим загальноукраїнського, однак з точки зору патріотизму місцеве українство йшло попереду інших єпархій, а подільське духовенство, на думку О. Лотоцького, не піддавалося асиміляції, властивій священно-церковнослужителям інших єпархій України.⁶ Вкорінені національні традиції набули тут значного поширення, що спонукало єпископат проводити регулярні ревізійні поїздки по єпархії. Під час однієї з них єпископом Серафимом були заборонені навіть українські вивіски на крамницях сільських споживчих товариств, а провина за поширення національних настроїв була покладена на місцевих священників.⁷

Проте розпочата ними пропагандистська діяльність не переривалася. Під керівництвом помічника інспектора семінарії Кам'янця В. Чехівського його підопічні наполягали на запровадженні в закладі українського викладання. На ці заклики відгукнулося патріотичне подільське духовенство. У Вінницькій церковно-вчительській школі, в Тульчинській та інших бурсах, в усіх семи двокласних школах, які готували вчителів для церковно-парафіяльних закладів, переважали українські настрої.

Спостерігалось пожвавлення національних процесів і в парафіях. Серед священників, рушіїв патріотичної справи, відзначилися майбутній єпископ УАПЦ протоієрей Антоній Гриневич, відомий тоді усьому Балтському повіту священник містечка Фільштин Ксенофонт Ванькевич, протоієрей с. Гришівці Г. Сендерко. Українізації освіти сприяли також автор книги «Мої семінарські спогади» священник П. Погорілко, громадський діяч і засновник двокласної школи в селі Жолобах священник містечка Пилкове П. Степанківський та інші.

Зростанню національної активності подільського духовенства значною мірою сприяла діяльність єпископа Парфенія (1858-1922), призначеного в цю єпархію наказом Синоду від 1 грудня 1904 року. Перед тим Парфенія було звільнено з посади першого вікарія Московської єпархії, єпископа Можайського та позаштатного

образование... – С.257.

6 Зінченко А.Л. Вказ. праця. - С.30.

7 З нашого життя // Сніп. -1912.- 30 липня.

1 Дорошенко В. Українство в Росії - С.108.

2 Южный край. - 1913. - 19 июля.

3 Маяк. - 1913. - 21 ноября.

4 Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К. 1994. - С.35.

5 Подольские епархиальные ведомости. – 1990. – 22 январь; Підраховано за: Лотоцький А. Народное

члена Московської Синодальної контори.¹ Але сподівання Синоду на «російське виховання» преосвященного не справдилися. Після переїзду його попередника Климентія у Вінницю, новий церковний ієрарх розпочав справу українізації народної освіти.

Підтримка епархії дозволила Парфенію добитися від Синоду права на використання української мови в початкових класах, про що було повідомлено 12 жовтня 1907 року. Але, відмовившись від фінансування цієї справи в церковних школах, Синод запропонував віднайти місцеві кошти. З того приводу газета «Слово» (редактор С. Петлюра) писала, що такими можливостями місцеві шкільні та училищні ради не володіли, а встановлювати новий податок не було зручно через низьку платоспроможність селянства.² Не допомогла справі й подільська земська управа.³

Саме життя штовхало духовенство до союзу зі світськими колами українства. Його основи були закладені єпископом Парфенієм. У самому Кам'янці працювала ціла група світських діячів, які гуртувалися навколо редакції газети «Поділля» та товариства «Просвіта», що проникло в центральну Україну з Галичини через Одещину. Парфеній Левицький, сповідуючи ідею консолідації всього українства, стає скоро її почесним членом.

Подільській «Просвіті» вдалося розшукати меценатів для організації викладання рідною мовою в церковних та двокласних школах, у вінницькій церковно-учительській семінарії. Заняття проводилися в пообідніх годинах, тобто після закінчення основних занять. У 1912 р. реалізація цієї програми була припинена владою під приводом неможливості використання приватних коштів.⁴

І все ж союз представників церкви з українською «Просвітою» виявився доволі плідним. Його вдалося налагодити на Полтавщині ще під час революційних подій 1905 року. Авторитетні члени пол-

тавської «Громади» О. Косач (Пчілка) та М. Дмитрієв, І. Зарецький та Г. Коваленко, П. Капельгородський та С. Петлюра ініціювали в губернії рух за відродження української школи. У той час в чиновницьких колах Полтавщини панувала атмосфера несприйняття всього українського. В навчальних закладах, зокрема в Миргородській чоловічій гімназії, звичайними були оголошення, котрі суворо забороняли вживати «малоросійську говірку».⁵

У відповідь на акти національного утиску грудневий губернський учительський з'їзд (1905 р.) за пропозицією педагога-громадівця Г.Шерстюка, ухвалив постанову: «Для українців школа повинна бути народною».

Слідом за організацією «Всеукраїнської спілки вчителів», у тому ж 1906 р. постала «Українська спілка полтавських учнів», до складу якої разом із представниками гімназії та фельдшерської школи увійшли й вихованці духовної семінарії. При цьому завдання організації, що полягало у формуванні національної свідомості у молоді, було підтримане усіма 184 членами спілки.⁶ Таке єднання світської та частини духовної інтелігенції було рідкісним явищем в українському просвітницькому житті, особливо з огляду на посилене переслідування українства. На самій Полтавщині губернатор Болгоут заборонив (1906 р.) надавати службові посади особам, які хоча б у минулому виявляли «українські стремління».⁷

Незважаючи на утиски, окремі священнослужителі продовжували поширювати українські просвітницькі ідеї, вдаючись часом до створення груп підтримки. Так, за повідомленням полтавського справника М. Згури, в с. Старі Санжари священник Андрій Геращенко «заснував таємну українофільську партію». Разом з учителем М. Ілляшевським і головою сільгосптовариства Я. Стенькою він привернув на свій бік місцевих селян і добився популярності в земствах та кооперативах. Владні струк-

1 Высочайшее повеление // Подольские епархиальные ведомости. - 1904. - 11 декабря; Зінченко А.Л. Вказ. праця. - С. 31.

2 З українського життя // Слово. - 1908. - 27 квітня.

3 Залізник М. Російська Україна й її відродження. - С.54-55.

4 Дорошенко В. Українство в Росії. - С. 74.

5 Фарина С. Про участь полтавської інтелігенції в українському національно-культурному русі напр. XIX - поч. XX ст. // Архівний збірник. - Полтава 1993. С. 163, 164.

6 Там само. - С. 165.

7 Там само.

тури вдалися до репресій. Влітку 1912 р. А. Геращенко перевели в с. Леб'яже – парафію Констянтиноградського повіту. Нове місце призначення, за висловом редакції газети «Сніп», вважалось найглухішим в епархії й було заселене переважно росіянами. У відповідь на прохання про переведення до іншої парафії, А. Геращенко отримав резолюцію архієпископа Назарія з пропозицією «будь-якого приходу з великоруським населенням».¹

Поодинокі, але гучні виступи священників на захист української освіти були зареєстровані поліцією навіть у центральній Київській епархії, консисторія якої славилася мистецтвом профілактики опозиційних актів.

У 1904 р. українофільські ідеї стали відкрито поширюватись у до того ідеологічно лояльному Чигиринському повіті. За участю місцевого благочинного протоієрея Ридкевича та священника Марка Грушевського там стали проводити літературні вечори. Силами законовчителів, викликаних на спеціальні курси, були підготовлені концертні програми, які вирізнялися переважно українським змістом. Найбільшою популярністю користувалися байки Глібова, вірші Т. Шевченка, українські народні пісні.²

А в 1905 р. Київське жандармське управління розкрило українофільський осередок у родинному селі Б. Хмельницького Суботові. Його також очолював Марк Федорович Грушевський,³ який збирав у своєму помешканні селян, проводив просвітницьку агітацію, радив парафіянам виписувати у місцевому споживчому товаристві газети українською мовою.

Будучи законовчителем у двокласному училищі імені Богдана Хмельницького, Марк Грушевський намагався забезпечити його українізацію, заручившись підтримкою населення. Незважаючи на

протидію з боку завідуючого та антиукраїнськи налаштованих учителів, котрі знайшли порозуміння з директором народних училищ Київської губернії, на черговому сільському сході селяни підтримали священника. Всіх переконала палка промова односельчанина Михайла Вороненка, котрий агітував за надання училищу статусу чотирикласного з відповідним наповненням штату викладачами-українцями.

В результаті проти священника була порушена кримінальна справа: «Звинувачення в українофільстві». Директор народних училищ надіслав листа єпископу Чигиринському Павлові з міркуваннями стосовно політичної ненадійності пастиря. Відвідування селянами церкви в національних костюмах свідчило, на думку директора, про «крайні» «українофільські настрої Марка Грушевського, які гальмували нормальну постановку шкільної справи». Клопотання про звільнення священника з посади законовчителя було підтримане губернатором у його зверненні до митрополита Флавіана. М.Грушевського перевели в іншу парафію під посиленій нагляд поліції. Замість нього пастирем у Суботів призначили українця Андрія Липського. Показово, що селяни виступили за повернення свого духівника, надіславши Флавіану колективне прохання.⁴

Той факт, що всередині православного духовенства в Україні крилася жива національна течія, найповніше виявила буржуазно-демократична революція 1917 року.

Після створення Центральної Ради, протягом весни і літа відбулися епархіальні з'їзди, які не обійшли питання реформи школи на національних засадах. Найбільш радикальні рішення загальноукраїнського значення ухвалив полтавський форум, скликаний наприкінці квітня. Сама назва резолюції «Про українізацію церкви» прямо засвідчила настрої духовенства. Виходячи з того, що «церква наближається до ідеалу християнського життя, коли спирається на національний ґрунт», з'їзд констатував необхідність цілковитої українізації церковної та інших початкових шкіл

1 З нашого життя // Сніп. - 21 жовтня. - 1912; Дорошенко В. Українство в Росії... - С.88.

2 ЦДІАК. - Ф. 127. - Оп. 787. - Спр. 131. - Арк. 18-21.

3 М.Ф. Грушевський – народився в 1867 році в сім'ї псаломщика. Після закінчення Київської Духовної семінарії працював священником. За успіхи по службі був нагороджений набадреником. Проживав у Суботові з дружиною та 4 дітьми.

4 ЦДІАК. - Ф.127.- Оп.787.- Спр.131.- Арк.11,13,37-38.

вже з початку наступного навчального року. Переведення на національну мову всієї духовної школи планувалося здійснити впродовж 3-4 років, забезпечивши при цьому обов'язкове дотримання прав національних меншин в Україні.¹ З розумінням полтавське духовенство поставилося й до потреб вищої духовної школи, зокрема до відродження Київської духовної академії як вогнища українського християнства. З тією ж метою передбачалося негайно відновити підготовку національної богослужбової літератури, досліджень у галузях вітчизняної церковної історії, археології, а також церковного права, етнографії та фольклору.² Подібні постанови були ухвалені на з'їздах Подільської, Волинської і Чернігівської єпархій.³ Відродження української церковної автономії розпочиналося з реформування системи освіти.

Таким чином, рух за її українізацію знайшов підтримку і в такому консервативному середовищі, яким на початку ХХ століття залишалося духовенство. І хоч осередки його найбільшої активності

1 Про українізацію церкви //Доповідь на Полтавському єпархіальному з'їзді. - Лубни, 1917. - С. 3.

2 Там само. - С.12.

3 Див.: Полярний В.УАПЦ і митрополит Липківський // Вісник. - 1989. - Ч.4 - С.216.

обмежувалися переважно центральними та правобережними регіонами України, повільно поширюючись у східному напрямку, представники православного кліру знайшли в собі сили заявити про власні українофільські настрої на різних рівнях: у духовних навчальних закладах, у Державній Думі, а з 1917 р. – на церковних форумах та в повсякденному житті чисельних парафій.

Водночас означені прояви патріотизму українського духовенства в просвітницькій діяльності (культурництві) ми називаємо рухом з відчутною долею умовності. Адже йдеться про явище, не тільки позбавлене цілісної організаційної форми, але й таке, що не було масовим і вписувалося в рамки поодинокого та вузькогрупового дійства. Крім того, нерівномірність його географічного поширення з яскравим виокремленням декількох єпархіальних вогнищ не дає достатніх підстав кваліфікувати культурно-національні процеси духовенства як загальноукраїнські. Проте поступ, здійснений після столітнього «завмирання» національного церковного духу, виявився доволі рельєфним, що й було підтверджено наступним перенесенням його на терени національно-політичні.